

Waar het Piet Uys en sy Seun Dirkie Geval?

deur

DR. H. C. DE WET

I. ZOELOE-OORLEWERING

DIT word vry algemeen in historiese kringe aanvaar dat Piet Uys en sy seun Dirkie omgekome het in die sg. Slag van Italeni. Die Zoeloes het verskillende plekke aangewys waar hulle sou geval het. Die plek aangewys aan wyle Piet Meyer waar Dirkie geval het, lê langs 'n rooi droëslot noordwes van die Italaberg. Dit word aangedui deur 'n hople klippe. Om seker te wees dat dit nie 'n graf is nie, is daar gegrawe en gevind dat daar slegs ses duim grond op 'n klipplaat was. Die slot word genoem „Udongo Iwa Yohanni”, en dit word beweer dat die persoon wat daar doodgesteek is, se perd te moeg was om oor die slot te spring. Nie ver daarvandaan is nog 'n bakentjie op die plek waar nog iemand doodgesteek is omdat sy perd flou geword het. Verder word beweer dat die Boere van Babanango se kant oor Ukwesinek gekome het, d.w.s. van die oostekant.

'n Tweede plek is aangewys aan wyle die grootvader van die heer A. Pretorius by welke geleentheid hy teenwoordig was. Dit lê naby die „Rooipas” (Isikhala si Bomvu) suidwes van die berg. Dit word beweer dat die Boere van die oostekant oor die pas gekome het en daar van weerskante aangeval is. In 'n los bos langs die pad is gesoek na grafte maar dit het niks opgelewer nie. Die drie kiepersolbome is, volgens die Zoeloes daar rond, 'n bewys dat een of ander opperhoof daar begrawe is.

'n Derde plek is aan die heer H. Lugg gewys. Dit lê êrens in die laagte suidoos van die berg. Volgens die oorlewing van die ou Zoeloes het die Slag van Italeni begin aan die oostekant van die berg en geëindig aan die westekant. („Historic Natal and Zululand”, bl. 122.)

Dit is opvallend dat die Zoeloe-oorlewing dit eens is dat die Boere van die oostekant gekome het. Dit is 'n bekende feit dat Uys en Potgieter se kommando Zoeloeland van die westekant ingeval het. Daar kan dus maar een verklaring wees, nl. dat hulle op hul terugtog was toe die sg. Slag van Italeni plaasgevind het. Die geveg is aangeknoop op 'n plek oos van die Italaberg. Dit stem ook heeltemal ooreen met die betroubare dokument tot ons beskikking.

II. HISTORIESE DOKUMENTE

1. 'n *Brief van G. Maritz* (Tugela, 15 April 1838), gepubliseer in *De Zuid-Afrikaan* (18 Mei 1838), vertel „omtrent den dood van Piet Uys en tien andere boeren, door het verraad van eenen inlandschen gids, die hen in eene moeilijke en enge kloof geleid had, alwaar een groot aantal Zoolas wachtte om hem aan te vallen. De party onder Piet Uys en Potgieter, bestond uit 347 Boeren, en deze, zooals uit dat berigt blykt, hebben zich door den vijand geslagen, hunne handpaarden en baggage in de handen der Zoolas latende, en met verlies van de hierboven gemelde manschappen”.

2. 'n Brief van Cornelis Jacobsz (Cradock, 8 Mei 1838), wat verskyn het in *De Zuid-Afrikaan* (18 Mei 1838) lui: „dat er een ongelukkig gevecht heeft plaats gehad tusschen onze landgenooten en de moordbenden van Dingaan — dat voorgevallen is tusschen den 22 Maart en 30 Maart. Onze landgenooten onder bevel van den heer Piet Uys, *dreven de moordenaars in 'n tuin mielies*, en hebben als leeuwen gevochten, doodende van de eerloze kanalje omtrent 1,000 man, doch het lot wilde, dat zy hun overmagt ziende, onze landgenooten met geweld dermate bestormden, dat zy die helden tot deinzen brachten, waarvan *14 man hunne rigting ongelukkig terug namen*, dat zy voor diepe sloten halt moesten houden, hetgeen hen noodzaakte door den vyand heen te dringen, die hun reeds door dat oponthoud omsingeld had, zynde toen van hun *maar 4 man de moordzucht der wilden ontkomen*, en ongelukkig, sneuwelden die brave Commandant Uys met zyn zoon, 3 Nel's, 2 Malan's en 1 Kruger, met nog twee anderen, waarvan ik de namen tot nogtoe niet heb kunnen te weten komen.” Die berig kom van „*Daniel Erasmus* die expres door Michiel Jacobsz van Sterrenbergs Spruit gestuurd is, om naar den toestand van zyne familie te gaan vernemen; en *die het gevecht zelve meegedaan heeft* met 300 man onder Commandant Uys. Het ongelukkigste van dit alles is nog dat onze landgenooten, by hunne aftogt, de helft hunner paarden en ammunitie hebben verlore die in de handen der vyanden gevallen is. Zy hebben hunne handpaarden aan elkander gebonden, met kruid en lood beladen, die zy geen tyd hadden in den storm te redden.”

3. *Die Dagboek van Eerw. Owen*. Die noukeurige beskrywing van die geveg vind ons in die Dagboek van eerw. Owen, wat twee jaar lank sendingwerk gedoen het op Dingaanstat, voor die moord op Piet Retief. Toe het hy die wyk geneem na Port Natal. Die geveg waarin Piet Uys gedood is, het plaasgevind op 11 April 1838. Daarna het die Zoeloemag opgetrek teen die gemengde kommando van Port Natal, en hulle byna vernietig op 17 April. Volgens die Dagboek van Erasmus Smit (2 Mei) het *Jacobus Uys, Hans de Lange, Gerrit Viljoen, Willem Kouwie, Jan Joubert en Louw Badenborst* op 18 April per kar na Port Natal vertrek om samewerking met die Engelse setlaars te seek. Die dag nadat hulle daar aangekom het op 23 April, moes alle blankes die toevlug neem na die „*Comet*” wat in die baai geanker gelê het. Die Zoeloe-kommando het Port Natal binnegestroom. *Daar het hulle saam met Owen en die oorblywende Engelse gebly tot 29 April*, toe De Lange, Viljoen en Cowie dit gewaag het om terug te ry na die Laer. Die ander lede van die geselskap het gewag totdat die Zoeloes almal weg was.

Onder datum 23 April gee Owen 'n taamluk noukeurige beskrywing van die geveg soos aan hom meegedeel deur William Cowie, moontlik nog in die teenwoordigheid van die ander. Hy was veral geïnteresseerd in die geveg, omdat sy hele toekoms daarmee gemoeid was. Dat hy sy gegewens gekontroleer het deur navraag by die ander, blyk uit die feit dat hy in sy brief aan die Sendinggenootskap op 26 April die korrekte getal gesneuweldes aangee. Daarby was hy goed bekend met die omgewing van Dingaanstat, omdat hy as sendeling die omliggende statte besoek het. Hy was in besit van 'n M.A.-graad en dus ten volle bevoeg om gegewens korrek neer te skrywe. Die baasverkenner Hans de Lange het gewet waar hy was toe hy Dingaanstat voor hom sien lê op 'n afstand van drie myl!

Onder datum 23 April skryf Owen: „In the morning sailed to the Point and called on the newly arrived Boers. *From a Scotsman in their party I learned pretty full particulars of the commencement of hostilities* between them and the Zulu Chief. On the 6th inst. a commando consisting of 300 fighting men under Peter Uys left camp and proceeding into the Zulu country, found no enemy until they arrived *within half an hour's ride and were in sight of the capital*. The Despot's army was drawn up on some rocks thro' which there was a *narrow pass*. There the Boers were to make their egress before they could reach the royal residence. *The rocks formed a half-circle; on each quadrant sat a division of the Zulu army guarding the pass*. A third division remained at some distance to fall on the rear of the Boers as soon as they had entered the ground which the Zulus had chosen for the fight. By this means they hoped to surround them and prevent all opportunity of escape. Peter Uys divided his men into two principal parties which were to commence the fight with two divisions of Zulus who were arranged on the rocks. A smaller division under Cobus Uys was stationed by itself with orders not to attack the third party of Zulus unless they should happen to make the first onset. The division which Peter Uys commanded, advanced and fired. The party of the enemy which this division attacked, were quickly put to the route. Meanwhile the other main division of the Boers met with a signal defeat. Having fired not more than sixteen shots, they fled. The Zulus returning from the pursuit and being quickly joined by the other two divisions, now hemmed in the remaining Boers. They were surrounded in a clough from which they were not able to extricate themselves. Before this, however, Peter Uys, *his son, a boy of about twelve years old, who fought at his side*, and ten other men had fallen. Uys received a wound on his thigh and fell from his horse. Being mounted again he continued to fight, but fainting from loss of blood, he once more fell from his horse, when he was heard to exclaim: "Fight your way out, my brave boys, I must die!" The Zulus then came and speared him. The Boers being surrounded by the enemy, who were vastly their superiors in numbers, *continued the fight for an hour and a half*, keeping up a continued fire — dismounting and advancing several paces, till they were able to take a sure aim at their adversaries, and then retreating to their horses (which were trained to stand perfectly still in the midst of this noise of firing), mounting and loading. On the other hand the Zulus were not able to come sufficiently near to take aim with their spears (which on this occasion they threw) before they were shot. Thus about 500 of them were killed, though some reckoned their loss at 1,000. At length the Boers, unable to make their enemy retreat, were obliged to effect a retreat for themselves, and this they accomplished by directing a fire simultaneously to one point of the ring; and *having made a lane with their guns thro' the Zulus*, they rode over the dead bodies and escaped."

4. Die Editeur van die *Graham's Town Journal* skryf onder datum 31 Mei 1838 as volg: „We have *several letters* (by overland route) now before us (up to as late a date as *26th April*) giving particulars of several occurrences . . . of which but vague and unsatisfactory accounts had before reached the Colony. Accordingly on the 6th of April, a force consisting of between 3 and 400 mounted men marched from the encampment, under the command of Piet Uys and J. Potgieter. (?) On entering Dingaan's territory they found the country

abandoned, and it was not until they *came near Ungungundlovu*, the capital and principal residence of the King, that they met with any obstruction. They arrived in the neighbourhood on the morning of the 11th April, and found the Zoola army drawn up in three divisions, 7,000 strong, and advantageously posted on some rocks which formed a half-circle. The road to the royal residence lay through a narrow pass in this circle, and on each side of this opening the enemy were awaiting the attack. The third division lay in ambush with the evident intention of closing in upon the farmers in the rear, should they enter the circle, and so preventing their escape. Notwithstanding the immense disparity of numbers, the farmers resolved on an immediate attack. They divided themselves into two nearly equal divisions, and at once opposed themselves to the two divisions of the Zoola army.

"One account states, that one division of the farmers had not fired more than 16 shots, when they shamefully fled. But this is explained in another account as follows: One division on the first onset was completely routed. It appears that from the noise made in beating their shields, and by the shouting of the warriors, their horses took fright and they were thus thrown in irrecoverable confusion. The division under Piet Uys was thus left to sustain the rush of the whole Zoola force, and it nobly did its duty. By a steady, well-directed fire, the farmers had thrown the enemy into some confusion, but from this they recovered, and the gallant little band soon found itself hemmed in on every side. Every man fought desperately, and so did the Zoolas. The fight had continued an hour and a half, when the farmers, finding every moment their danger becoming more imminent, directed a steady fire to one point of the circle, and having made a line completely through the enemy, they effected their retreat, leaving, at the lowest computation, from 5 to 600 Zoolas dead on the field.

"At the commencement of the engagement, when the Zoolas were thrown into confusion, the commander, *Piet Uys, followed by about twenty men*, rushed gallantly forward upon the enemy, *followed them into a kloof, and were there hemmed in* by an immense body of Zoolas. Uys fought in an heroic manner, but fell with nine of his companions. *His son, a boy of twelve years of age, fought and fell bravely by his father's side.* Uys was severely wounded in his thigh by a spear, but he continued fighting until he fell exhausted from loss of blood. His last words were: "Fight your way out, my brave boys, I must die!" *The farmers in their retreat, shot a great number of Zoolas, who were pursuing them*, and the latter at length retired, after sending forward seven spies to watch where they should take up position for the night. These were perceived. A party of farmers were stationed in a field of Indian corn. The seven Zoolas were intercepted, and not one of them was left to fulfil the errand on which he had been sent."

5. Agt dae later skryf dieselfde Editeur: „*Two of the Natal settlers have arrived by an overland route this week at Graham's Town. They quitted the Port on the 13th May . . . Mr. Tooley, one of those who have arrived, states . . . Piet Uys, it appears, perished in an attempt to save the life of one of his men. This man had been thrown from his horse into a deep and broad gully, formed by a mountain torrent. Uys, accompanied by nine men, rode impetuously into this gully, but found that the further end was blocked up by a perpendicular*

Waar Piet Uys met 12 man van die kop die sloot ingekom het om 'n paar van sy mense te help, waarvan een van sy perd geval het. Die Voortrekkers het met die bergneus op die agtergrond afgekom.

Die bossloot loop hier in die spruit waarin die Zoeloes hulle versteek het. Hier het hulle Piet Uys, wat onbewus van hulle, sy geweer verstel het, met 'n asgaa in sy beup gegooi en Jan Meyer se perd in die week gegooi sodat hy by Piet Uys agterop die perd geklim het.

wall of rock. In this confined situation the Zoolas surrounded him, and he fell as we have already related."

Bogemelde briewe deur die Editeur aangehaal, was van Owen, soos blyk uit die inhoud, en waarskynlik van Alexander Biggar, die enigste toe nog lewende leier van die Engelse setlaars, wat 'n korrespondent van die blad en ook goedgesind teenoor die Boere was. *Tooley en sy maat was ook saam met die besoekende Boere vasgekeer op die „Comet”, en het vertrek sodra alles weer veilig was. Die informasie i.v.m. die rotsmuur het hulle van een van die besoekende Boere gekry.*

6. *Verlag van J. N. Boshof (Graham's Town Journal — 9 Aug. '38; De Zuid-Afrikaan — 24 Aug. '38; Preller: Voortrekkermense VI, bl. 18). Boshof het die Voortrekkerlaer besoek meer as 'n maand na die geveg, toe reeds baie stories in omloop was om die Vlugkommando te verdedig of te veroordeel. Hy sê: „They passed, in pursuit of the Zulus, through a narrow pass between two mountains, where they were obliged to ride in single file with their led horses. On the other side the mountains formed a large basin, with gullies running from the sides of the hills here and there, and which could only be passed at a few places, where they were crossed by narrow footpaths. At the opposite side of this basin they perceived the Zulu army, in two divisions, in columns ready to receive them."*

Hier het ons dit te doen met 'n verwarring. Die nou pas was nie duskant die slagveld nie, maar tussen die rante waarop die impi's gesit het. Die agtervolging van die Zoeloes in die nou pas, was na Piet Uys hul regtervleuel op die rand aangeval het. *„They were hotly, but rather too carelessly, pursued by the farmers who soon separated into small parties, the consequence of which was that one of the parties, having charged a considerable body of Zulus, found themselves surrounded and in extreme danger, — one man being besides thrown from his horse. Uys gallantly rushed in amongst the enemy with a mere handful of men, and drove a whole regiment before him. On returning to join the rest of his men, another large body of Zulus, who had concealed themselves in the gullies on each side of him, rushed upon him and his few brave followers, and killed seven of them . . . Uys and his son, a youth of about 14 years of age (Cornelis), had as yet escaped unhurt; but as the former stopped his horse, the enemy approached and threw an assegai at him, which wounded him mortally in the loins. He, however, pulled out the weapon, and after this he even took up another man, whose horse was knocked up, behind him; but he soon fainted from loss of blood. Recovering again, he was led on his horse by a man on each side of him. At length he said to his son and other men about him: “Here I must die. You cannot get me any further, and there is no use to try it. Save yourselves but fight like brave fellows to the last, and hold God before your eyes.” They left him, but not before they saw that to remain longer on that spot, would be certain death to them. After galloping for about a hundred yards, the younger Uys, looking round, saw the enemy closing round his dying father in numbers, and at the same moment he perceived his father lifting up his head. This was too much for the feelings of the lad. He turned round his horse, and alone rushed upon the enemy, compelled them to retreat, and shot three Zulus, before he was hemmed in by overpowering numbers and despatched.”* Dit is moeilik om dit te rym met die vorige

dokumente. Piet Uys en Dirkie het saam met die ander sewe geval daar waar hulle vasgekeer was. Volgens 'n skrywe van M. J. Oosthuizen (*Voortrekkermense III*, bl. 129), wat aan die geveg deelgeneem het, het sy swaer *Piet Rudolph* wat by Uys was toe hulle vasgekeer was, aan hom vertel dat Uys vrywilligers gevra het om Labuschagne te gaan help. Sy perd was flou. Daar is Uys gekwes en Dirkie vermoor. Toe Jan Meyer van sy perd val, het Uys hom agter op sy perd geneem. Daarna het hy herhaaldelik flou geword en hulle gebied om hom agter te laat en voort te veg.

7. *J. H. Steenkamp*, wat ook aan die geveg deelgeneem het, sê in sy verklaring (in die Pietermaritzburgse *Argief*): „Toen wy by de rivier (Buffelrivier) by elkaar kwamen vertelde *J. Meyer* aan commandant *J. Potgieter*, die onderkom. van *Piet Uys* was, in myn tegenwoordigheid, dat Comdt. *Uys* gevallen is, en dat hy *Uys* tot drie malen op zyn paard geteld heeft, en *Uys* aan hem zeide: „*Jan*, het is met my klaar; laat my liggen! *Vlucht!* Red uw leven!” *Dirk* zeide: „*Ik* zal by myn vader sterven!”, toen *Jan* tot hem zeide: „*Kom*, *Dirk*, laat ons vluchten!” Hy, *Jan Meyers* klederen waren rood geverfd door het bloed van *Uys*. *Ik* kan met zekerheid zeggen dat *Jan Meyer* aan Comdt. *Potgieter* Zeide dat toen hy, *Meyer*, wegjaagde van *Uys*, hy aanzag dat *Dirk* by zyn vader vermoord werd.” Toe *Jan Meyer*, soos beweer word, saam met die oudste seun van *Piet Uys*, „*Kruppel Koos*”, gegaan het om die bene van sy vader op te soek, het hy dieselfde storie aan hom vertel, want sy seun *kmtd*. *Dirk Uys* het aan die argivaris te Pietermaritzburg, *mnr. Strydom*, verklaar: „Die bene van my grootvader, *Piet Uys*, was nog herken deur my vader aan die tande en die kakebeen, en aan die silwer onderbaadjieknop . . . Die bene van sy seun (die dappere *Dirkie*) wat by sy vader gebly het, is nooit gekry nie . . . Die bene van al die ander manne wat daar geval het, is gekry en daar begrawe.” Volgens *Steenkamp*, het hulle die nag voor die geveg naby die *Uhlatuzirivier* geslaap. Vroeg, voor dagbreek, die anderdagmore is hulle verder, en toe dit dag word het hulle die vyand, twee kafferkommando's, gesien. Hy maak ook melding van die feit dat dit 'n groot kommando was wat *Hendrik Potgieter* moes aanval, en dat hulle probeer het om hom te omsingel. Op sy terugtog is hy byna vasgekeer by die *Umhlatuzirivier*, maar hy het gelukkig betyds 'n drif raakgeloop. Die geveg het dus heelwat oos van die *Umhlatuzirivier* begin in die rigting van *Dingaanstat*.

8. *Cloete se Voorlesings* te Pietermaritzburg (1852-1855) oor die Groot Trek, wat later uitgegee is in boekvorm is van belang. Hy sê: „The wily chieftain allowed the emigrant farmers to advance to *within a few miles of his capital*, where the approach to the town is closed between two hills, and there the *Zoolah* forces first showed themselves, but gradually retiring, drew the emigrant farmers still further *into the hollow way*, when another division of the *Zoolah* force emerging from behind one of these hills and cutting off all retreat, a desperate hand-to-hand fight ensued, the farmers being so hemmed in that they could not fire, then fall back rapidly on horseback, and again load and charge, as was their usual and efficient mode of warfare. They, accordingly, as by one consent, directed all their fire on one mass of *Zoolahs*, where their fatal aim having cleared a path by bringing down hundreds in this volley, they rushed through and thus escaped, but their chief and unquestionably most gallant commander, *Piet Uys*, having taken a somewhat

Hier is hulle die wal uit van die bedding waar Piet Uys vir die laaste keer van sy perd. geval het en op die wal bly lê het. Hy het sy maats beveel om uit te vlug. Dirkie het die rantjie met Jan Meyer. uitgery, maar toe hy bo was, kyk hy om, sien sy vader lig sy hoof voordat die Zoeloes hom doodsteek, sê vir Jan Meyer dat hy met sy vader wou sterwe, jaag terug die rantjie af, skiet nog 'n paar skote voordat hy anderkant sy vader in die sloot doodgesteek word.

Wys diepte van spruit met deel van rotsformasie regs. Grafte lê waar persoon staan en moontlike opskrif is teen rotsmuur agter boom.

different course in a country but little known to them, found himself surrounded with a small party of about twenty faithful followers and his favourite son, a young lad of twelve years of age, before a ravine which their horses could not get over or clear. Finding himself wounded, he called to his followers "to fight their way out", as he could not follow; all obeyed his command except his loving son, who remained by his father until both fell, pierced with wounds."

Hierdie lesings is van belang omdat talle van sy hoorders self deelgeneem het aan die geveg, en dus sy gewewens kon kontroleer. Niemand het dit betwis dat die geveg plaasgevind het „within a few miles of the capital” nie. Dit is net so opgeneem in die boek, wat later uitgegee is. Hy beskou die terugtrekking van die Zoeloes wat Piet Uys aangeval het as krygslis, om hulle na die spruit in die poort („the hollow way”) te lok, en die wat in hinderlaag agter een van die heuwels gewag het die kans te gee om hul terugtog af te sny.

Bogaande dokumente bewys ongetwyfeld dat die geveg begin het daar in 'n poort tussen twee heuwels naby Dingaanstad, en nie by Italaberg nie. *Dit was eintlik vanselfsprekend dat Dingaan dit nooit sou gewaag het nie om sy leër weg te stuur teen 'n perdekommando, wat hulle enige tyd kon omtrek en die hoofstad vernietig voordat hulle iets kon doen om dit te verdedig!*

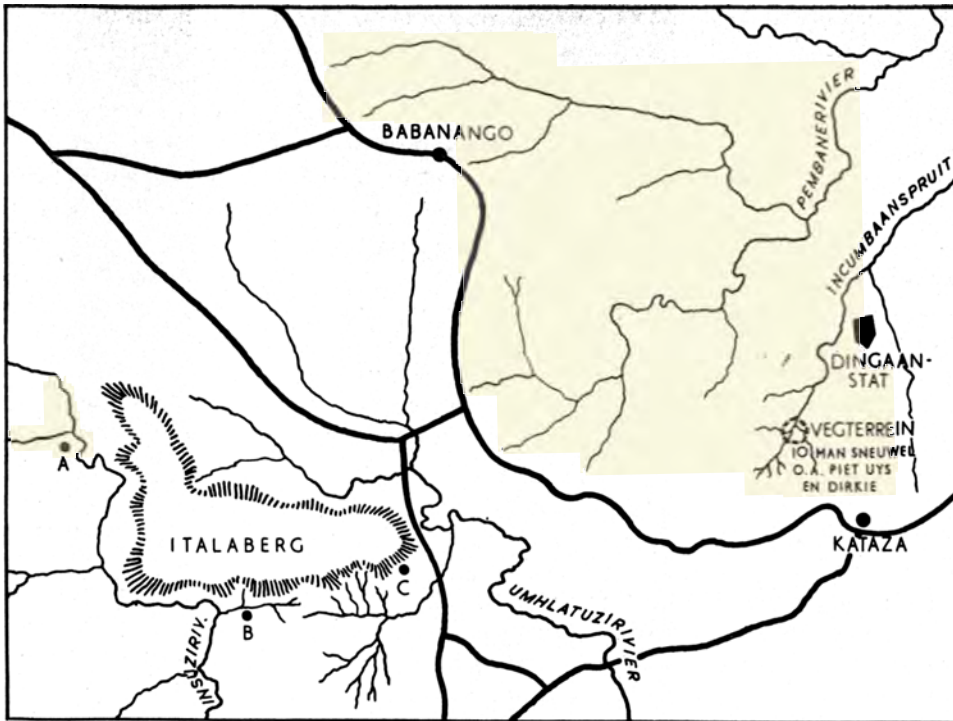
Nog iets wat bogaande dokumente bewys, is dat *Dirkie aan die sy van sy swaar gewonde vader geval het terwyl hy probeer het om hom te verdedig.* Daar is sterk aanduidings dat Dirkie se heldedaad geskied het toe sy vader die eerste maal van sy perd geval het. Terwyl Uys sy geweer verstel het en Dirkie met die ander die Zoeloes die spruit op gejaag het, is sy vader gewond. Toe hy omkyk en sien dat sy vader van sy perd afgeval het maar nog leef, het hy teruggejaag en probeer om die Zoeloes wat reeds baie naby 'hom was terug te skiet. Hier in die spruit het hy dan geval. *Sy bene is nie by die ander gevind nie, omdat die vloedwaters dit intussen weggespoel het.*

III. DIE NUUTONTDEKTE SLAGVELD EN GRAFTE

1. Die Slagveld.

OMDAT alle oorleweringe — beide van die Zoeloes en die nageslag van die Voortrekkers — die Italaberg aangewys het as die slagveld, het die skrywer hiervan al die aangewese plekke persoonlik besoek. Aangesien nie een van hulle ooreenstem met die beskikbare beskrywings nie, het hy die lugfoto's bestel van die hele buurt van die Italaberg om uit te vind of daar sodanige plek was. Dit het baie duidelik geblyk dat dit nie die geval was nie.

Toe ons egter die beskrywing van Owen raakloop en uitvind watter bron tot sy beskikking was, het ons nie geaarsel om ook die lugfoto's van Dingaanstad en omgewing te kry nie. Die halfsirkelvormige heuwels te Rocklands, suidwes van Dingaanstad, met die poort wat dit in twee verdeel, en die feit dat dit sowat drie myl van die stat was, (volgens Owen), en dat mens die stat sien lê vanaf die hoëveld „waar die water begin sonop loop”; (volgens J. H. Hattingh, *Voortrekkermense I*, bl. 165), het ons oortuig dat dit die slagveld was. Daarop het skrywer hiervan te voet die klipperige bergneus afgegaan, soos die perdekommando dit moes doen, om die slagveld van naby te besigtig. Die Mkumbanspruit wat aan die noordekant van Dingaanstad verbyloop, het sy oorsprong in hierdie kom, en verdeel die sirkelvormige heuwels wat sowat 1,000 voet hoog is. Bokant hierdie poort loop twee spruite of slote al langs die heuwels in die groot spruit. Taamlik hoog op teen die regterkantse rant is 'n klipstrook met groter klippe. Daar is 'n taamlieke val van die grond in die poort met die gevolg dat daar 'n „klipmuur” in die spruit is net bokant die poort. Verder is die spruitbedding so gelyk dat dit maklik is om daarin te loop — veral waar daar heelwat sand in spoel. Daar is net een voetpad deur die regterkantse spruit of sloot, wat so dik bebos is met kreupelhout en so diep is dat mens dit nêrens elders kan deurkom nie. Onderkant hierdie sloot lê 'n ou mielieland teen die groot spruit deur die poort. As gevolg van hierdie en ander slote wat in die spruit loop, is dit nie moontlik om deur die poort te gaan as net met die spruitbedding nie. Aangesien dit feitlik 'n bergstroom is, loop daar normaalweg maar net 'n stroompie water, maar as dit hard reent, word dit omskep in 'n bruisende rivier, wat egter gou afloop.

A. B. en C deur Zoeloes aangewys as plek waar Piet Uys en Dirkie vermoor is. Boere het van Oostekant gekom volgens oorlewing. Skaal: 5 myl op 1 duim.

Bygaande kaart sal help om die *verloop van hierdie geveg* beter te volg. Die Boere, gelei deur 'n Zoeloe, het op die hoëveld van Kataka uitgekóm. Vandaar het hulle afgekyk op Dingaanstat sowat vier myl daarvandaan. Voor hulle was die sirkelvormige heuwelreeks met die poort in die middel. Weerskante van die poort teen die rante het die twee Zoeloe-kommando's posisie ingeneem. Die perdekommando het op die bergneus neergedaal na die kom. Hulle het hul pakperde aanmekaar gebind en 40 man daar agtergelaat onder die sorg van Jacobus Uys, die ouere broer van die kommandant. Op die klipperige deel van die helling van die regterkantse heuwel het die witskilde gesit, wat Uys, volgens afspraak, sou aanval. Potgieter sou die Zoeloe kommando aan die anderkant aanval. Piet Uys en sy manne moes deur die digbegroeide spruit gaan met die enigste voetpad daardeur, en sowat vyftig tree verder deur die klipperige sysloot aan die voet van die rant. Hulle het die rant dadelik geklim en sowat veertig tree voor hulle uitgekóm. Na die derde sarsie het die Zoeloes oor 'n klipperige deel die heuwel afgevlug en skuiling gesoek in die mielieland langs die groot spruit in die poort. In die loop van die geveg sien Uys dat 'n klompie van sy manne die Zoeloes agtervolg het na die spruitbedding en dat Labuschagne (*Voortrekkermense III*, bl. 129) van sy perd geval het. Hulle was in lewensgevaar omdat 'n groot klomp Zoeloes op hulle toegesak het. Uys het vrywilligers gevra om saam met hom te gaan en hulle te gaan help. Met sowat 20 man het hy daar afgestorm na die breë bedding van die bergspruit, die Zoeloes op die vlug gejaag en hulle agterna gesit, al met

die spruitbedding op. 'n Zoeloekommando was versteek in die digbegroeide sloot wat nie ver daarvandaan in die spruit geloop het nie. Die niksvermoedende Uys het 'n oomblik stilgehou om sy geweer in orde te bring. Dit moes juis op daardie plek gewees het, want weens die steilte en kreupelhout is dit moeilik om by die spruit te kom. 'n Sarsie assegaaië het Uys in die dy getref asook die perd van Jan Meyer langs Uys. Laasgenoemde het van sy perd geval. Die Zoeloes het nou gestorm. Uys het Meyer beveel om agter by hom op te klim. Alles moes so gou gaan dat sy hoed en geweer daar in die slag gebly het. Uys het nog voortgeveg, maar flou geword weens bloedverlies, en van sy perd geval. Meyer het hom herhaaldelik weer opgehelp. Toe hulle by die rotsmuur kom, moes hulle die diep, skuinswal daar uit. Op die wal van die bedding het Uys van sy perd gegly en uitgeroep: „Dit is klaar met my, laat my staan! Veg jul pad oop soos helde, en hou God voor oë!” Hulle was al deur die vyand toe Dirkie omkyk en sien hoedat die vyand op sy vader toesak wat nou sy kop oplig. Hy het sy perd ingehou en omgedraai. Meyer het uitgeroep: „Kom, Dirk, laat ons vlug!” Sy antwoord was: „Ek sal by my vader sterwe!” Hy het die wal daar afgestorm op die vyand, nog 'n paar neergeskiet en is toe self doodgesteek. Mev. Annie Martens van Greytown, kleindogter van Philippus Nel, broer van Piet en Louis Nel wat hier gesneuwel het en die latere landdros van Pietermaritzburg, onthou nog wat haar oupa haar vertel het van Dirkie se dood: Dirkie was al uit gevaar, maar toe hy sien dat die Zoeloes op sy vader toesak, het hy tussen hulle ingejaag. „Hulle het hom gedra op hul asgaaië.” Hul perde was so verbouereerd deur die geslaan op die skildvelle en die geskreeu van die Zoeloes dat Philip Nel se perd geweier het om die wal uit te klim, en hy het ternouernood met die hulp van Hans de Lange daar uitgeklim. Die lyke van Uys, Dirkie, die drie Nels, die drie Malans en Labuschagne het hier bly lê, totdat die party uit die Wenkommando, waaronder Koos, die oudste seun van Piet Uys, en Jan Meyer, hul oorblyfsels kom begrawe het. Kruppel Koos verklaar in die „Friend of Free State” (1879) dat hy die bene van sy vader saamgeneem het na Pietermaritzburg, maar dié van Dirkie nooit gekry het nie — waarskynlik intussen weggespoel deur die vloedwaters. Dirk Uys, seun van Kruppel Koos, skryf in 'n brief aan die Argivaris te Pietermaritzburg: „die bene was nog herken deur my vader aan die tande en die kakebeen, en aan die silwer onderbaadjieknoppe . . . Die bene van sy seun (die dappere Dirkie) wat by sy vader gebly het, is nooit gekry nie. Die bene van al die ander manne wat daar geval het, is gekry en daar begrawe. Wat Jan Meyer, volgens Steenkamp, aan J. Potgieter vertel het, het hy ook aan Kruppel Koos vertel: Dirkie het geweier om sy vader agter te laat en verkies om met hom te sterwe. Die kommando van Hendrik Potgieter het by die spruit bly staan. Hy was bang vir 'n hinderlaag; 16 man het later ongeduldig geword van niksdoen nie, uit hul eie die kop voor hulle uitgejaag en 'n sarsie op die Zoeloekommando daar afgevuur. Daarop het die Zoeloes met 'n aaklige geskreeu en geslaan op hul skildvelle op hulle afgestorm. Die perde van Potgieter se kommando het hiervan so verbouereerd geraak, dat hulle onregeerbaar geword het. Hy het haastig die slagveld verlaat toe 'n Zoeloekommando te voorskyn kom van agter 'n kop en probeer om hom af te sny. Die Zoeloes het hom byna vasgekeer teen die Umhlatuzi-

rivier op sy terugtog. Een van die sestien man wat die Zoeloes aangeval het, Joseph Kruger, het uit sy perd geraak en is gedood.

Toe onderkommandant J. Potgieter gewaar dat die kommando onder Hendrik Potgieter terugtrek, het hy dadelik opdrag gegee dat ook die kommando onder sy leiding moes vlug. Hy moes sy pad terug oopskiet om deur te kom. Met die verbygaan het hy gesien hoedat die klompie onder Uys omsingel was, maar daar was geen kans om hulle te gaan help nie. Hy moes die pakperde in die hande van die vyand agterlaat. Die Zoeloes wat Potgieter se kommando agterna gesit het, het die Uys-kommando waarskynlik by die Umhlatuzirivier ingewag, want na anderhalfuur moes hy vir hom 'n pad oopskiet deur die vyand. Hierdie geveg was so hewig, en daar het so baie Zoeloes gesneuwel, dat dit die geveg daar naby Dingaanstat oorskadu het. Die Boere moes gedurig terugveg terwyl hulle oor die Italaberg trek en die vyand het alle pogings aangewend om hulle in die gramadoelas in te dwing. By die Ukhwesinek, noordwes van die berg, is later Voortrekkerkoeëls uitgeploeg. Die mense wat daar by die rooisloot doodgesteek is omdat hul perde ingegee het, was waarskynlik agterryers. Die een se naam was Johannes, na wie die sloot vernoem is. Vanweë die hewigheid van die geveg aan albei kante, word dit genoem die Slag van Italeni — selfs onder die Voortrekkers. Daarom skryf F. Lion Cachet in sy boek, „De Worstelstryd der Transvalers” (1882, bl. 186): „Werkelyk liet Dingaan het commando tot op *weimige mylen van zyn hoofdstad naderen*”, en gee dan 'n beskrywing van die dood van Uys, Dirkie en nog sewe man. Die verhaal eindig dan: „Zoo sneuvelde Pieter Uys, die dappere, en zyn heldenzoon Dirk, in den *Slag van Italeni in Zululand*”!

Die leser sal opmerk dat Owen in sy Dagboek sê: „From a Scotsman in their party I learned pretty full particulars of the *Commencement of hostilities between them and the Zulu Chief.*” Jammer dat hy nie volle besonderhede van die hele geveg gegee het nie, dan sou die verwarring nooit plaasgevind het nie. Hy beskryf slegs die aanvang van die geveg daar naby Dingaanstat, maar maak geen melding van Itala nie, waar die Boere so hewig teruggeveg het dat die Zoeloes genoodsaak was om hul agtervolging te staak. As ons praat van die Slag van Italeni moet ons altyd in gedagte hou dat die geveg begin het daar by die poort, drie myl van Dingaanstat, en beëindig is wes van die Italaberg — 'n distansie van sowat 15 myl.

2. Die nuutontdekte grafte.

NADAT skrywer hiervan homself oortuig het dat dit werklik die slagveld was waar Piet Uys en sy seun Dirkie geval het, het hy die boere in daardie omgewing versoek om hom te help om die grafte van die sewe man wat saam met hulle gesneuwel het op te spoor. Dat die bene van dié mense wel begrawe is, blyk uit die verklaring van I. J. Breytenbach (*Voortrekkermense III*, bl. 101), wat deelgeneem het aan die Slag van Bloedrivier: „Vervolgens zyn wy getrokken (Dinsdagmorgen) naar *Vaalkop*, en daar hebben wy ons lager getrokken en in orde gebracht. *Vanhier zyn enige onzer mensen uitgegaan om de treurige overblyfselen der lichamen van Piet Uys, Jan en Koos Malan en de Nels op te zoeken en die te begraven.* Toen de mannen van de treurige opdracht terugkwamen, zyn wy opgetrokken naar Dingaanstad.”

J. H. Hattingh (*Voortrekkermense I*, bl. 196) skryf: „Maandag morgen, 17

Dec., trokken de Boeren van de plek van de stryd weg en gingen Zoeloeland in. Na twee dagen getrokken te hebben, kwamen zy op de Middelberg tussen Oemvolosie en de afloopwateren van de Oemhlatoes uit. Vanhier kon men ver in de kloven zien, en zag men op 'n afstand grote rookwolken uitkomen. Zonder, echter, 'n kaffer te zien. Men trok toen in die richting en *kwam tot 'n halfuur afstand van Dingaanstad. Hier sloeg men lager . . .* Men verplaatste die volgende dag 't lager tot 10 treden van Dingaans moordplek.”

Volgens Breitenbach het die Wenkommando laer getrek op Vaalkop, vanwaar die party uitgegaan het om die oorblyfsels van die gesneuweldes van die Vlugkommando te gaan begrawe. Volgens Hattingh was die eerste laer wat hulle getrek het vanaf Bloedrivier 'n halfuur afstand, d.w.s. drie myl, van Dingaanstat. Dit spreek vanself dat, as die mense by die Italaberg gesneuwel het, hulle van hul vorige kamp by die Oemhlatoes sou uitgegaan het om hul bene te begrawe. Die naam „Vaalkop” is vandag onbekend in daardie geweste, maar met behulp van 'n lugfoto is dit maklik herkenbaar. Daar is 'n gerieflike fontein byna bo-op die kop wat drie myl suid van Dingaanstat geleë is, terwyl die vegterrein drie myl suidwes daarvandaan lê. Die twee plekke lê dus minder as drie myl van mekaar.

By 'n tweede besoek van die slagveld het ons ondersoek ingestel na grafte ongeveer 'n halfmyl daarvandaan. Dit het egter gou geblyk dat dit Zoeloegrifte was. Die ou Zoeloegewoonte was om die liggaam in 'n sittende houding te begrawe en 'n plat klip bokant die kop te lê. Daarna het 'n boer, wat op daardie plaas grootgeword het, op 8 Julie 1958 ons vergesel na die rotsmuur in die poort. Toe het ons aan hom verduidelik dat die grafte naby hierdie plek moet wees. Toe ons die helling van die spruit daar uitloop, val ons oog op twee langwerpige grafte wat ooswes lê. Die boer het nooit tevore daarvan notisie geneem nie. By verdere ondersoek het dit geblyk dat daar sowat sewe aanduidings

Rotsmuur oor spruit sowat 13 voet hoog (links). Grafte lê duskant links teen helling van spruit.

van grafte is. Dit is in ooreenstemming met die ou dokumente dat daar nege man geval het, waarvan slegs sewe daar begrawe is.

Die plek is alleen te voet bereikbaar. Dit is moontlik om met 'n vragmotor na 'n plasie te gaan wat net onderkant die poort lê met 'n ongemaklike plaaspaadjie, en dan al met die spuitbedding op te stap, deur drie draadheininge te kruip en so die rotsformasie te bereik. Die grafte lê byna bo teen die helling van die spuitwal — oos van die rotsrif wat oor die spuitbedding loop, en die sg. „rotsmuur” vorm.

Dirkie Uys, die simbool van dapperheid onder ons jong geslag, het nie die voorreg gehad van 'n graf nie, daarom sal dit nie onvanpas wees vir ons Voortrekkers om 'n gedenknaald op daardie rotsmuur op te rig as aandenking van sy laaste heldedaad nie!

'n Oorlewering het onder ons aandag gekom, nl. dat 'dié naam NEL op 'n rotsbank by die grafte van die Nels uitgekap was. Dit is 'n harde rots en dit sal moeilik gaan om 'n naam daar uit te kap. 'n Kneusplek op so 'n rots maak dat die skil van die rots met verloop van jare op daardie plek kraak. Teen die muur van die rots net onderkant die grafte lyk dit werklik of NEL daar gekap was. Op die bygaande kiekie is die N duidelik, die E minder so en die L interessant. Die regaf streep is baie duidelik ingekap. Daar is 'n koeëlmerk op die hoë rots in die spruit hoog teen die rots en moeilik bereikbaar. Dit moet 'n ou merk wees, want dit lyk soos 'n sterretjie: die krakies loop uit van die middelpunt soos 'n hou op 'n glasruit. In die spruit is daar los rotse sagte blouklip, wat seker nie meer op dieselfde plek staan nie, waarop daar 'n menigte gate is soos van groot hael. Of dit veroorsaak is deur die groot lopers of koeëls van die Voortrekkers sal nog moet bepaal word voordat gevolgtrekkings gemaak kan word.

Ons wou dié waarnemings eers nie ophaal nie, maar met die oog op latere navorsing is hulle tog interessant.

Twee opvallende grafte aangewys deur sakdoeke.